

Az elveszett és megtalált álom

Madách Imre *Az ember tragédiája* című művének hatástörténeti előzményeivel már sokat foglalkozott a magyar irodalomtörténet, álomstruktúrájának eredetét tekintve azonban mindeddig csak távoli megközelítésekkel, és a nemzeti drámánk iránt érzett elfogultsággal vizsgálták.¹

Tanulmányomnak ebben a részében be szeretném mutatni azokat a szerkezeti elveket és szövegszervező kapcsolóelemeket, amelyek Madách alkotása és Vörösmarty Mihály *A Rom* című műve között fellelhetők. Ezzel az összehasonlítással kapcsolódnék Martinkó András tanulmányához, amelyben ő e két mű közötti kapcsolatot a szövegösszefüggések szempontjából vizsgálta.² Ezután pedig a két szöveg közös architektusának feltárására teszek kísérletet, melyet John Milton *Elveszett Paradicsom*ának Bessenyei Sándor-féle fordításában fedeztem fel.

Az ember tragédiája és *A Rom* az irodalmi álmok szövegtörzsének abban a tiszta formájában működik, amelyben a szereplők tudják, hogy álmodnak, az álomban főfunkciót betöltő szereplők pedig nyíltan vannak jelen.³ Azonban felmerül a kérdés: hogyan tartozhat e művek közé *Az ember tragédiája*, ha Ádám, mint álmodó nincs mindig tisztában azzal, hogy csak álmodik. Általában a színek végén döbben rá erre. Viszont azzal, hogy indulásukkor Évával együtt tudják, hogy álmodni fognak, mégis ehhez a formához állnak közelebb, ellentétben pl. a *Csiga Márton viszontagságaival*, ami az ellenkező pólust képviseli. A két mű viszont ezen a tiszta formán belül mégis különbözik egymástól. *Az ember tragédiája* álmainak felépítése egyszerűbb, mivel egymás után, láncszemszerűen helyezkednek el. Erre utalhatnak azok a megjegyzések, amelyeket a színek végén Ádám, vagy Lucifer említ: „*Oh,*

¹ Révay József: Az Ember tragédiája álom-motívumának ősei. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00331/10014.htm> (letöltés időpontja: 2014.11.06) - E tanulmányban Révay József Vergilius Aeneisének VI. énekéhez és Cicero Somnium című művéhez kapcsolja Madách alkotását, viszont nem „akarja” forrásnak tekinteni a két művet. „Sem a Somnium, sem Vergilius nem „forrása” Madáchnak, nem is hatottak rá a szó hitele vesztett értelmében, bár mindkettőt kellett ismernie még az iskolából s nem lehetetlen, hogy gondolat csirát hullattak lelkébe, mely dűssá ért benne a nagy alkotásig.”

² Martinkó András: Vörösmarty és *Az ember tragédiája*. In: Horváth Károly (szerk.): Madách-tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó 1978. 185-214.

³ Irodalmi álom szövegtörzs lehatárolása: Azokat a műveket tekintem ebbe a csoportba tartozónak, amelyekben az álom, annyira fontos elem, hogy egy másik életlehetőséget teremtsen. Ennek két fajtáját szeretném megkülönböztetni, az egyik a tiszta forma, amikor az olvasó tudja, hogy álmodnak a szereplők, általában a szereplők is tudják, hogy ők maguk álmodnak, és nyíltan vannak jelen az álomra reflektáló szereplők (álomrontó, álomirányító). A másik fajtája a burkolt forma, ahol az olvasó nem mindig tudja, hogy a szereplők álmodnak, a szereplők biztos, hogy nem tudják, hogy álmodnak, az álomra reflektáló szereplők, pedig rejtetten vannak jelen, vagy nincsenek.

hallom, hallom a jövő dalát”⁴ „Itt gyors segély kell. Ádám, utazunk!”⁵ A *Romban* az álmoknak, viszont sokkal bonyolultabb szerveződésük van. Zentai Mária értelmezése szerint nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy egy vagy négy álmodót ismerünk-e meg.⁶ Mivel a vándor folytonos visszatérése a romhoz megtörténhet egy álmon belül is, („(...)elhagyta kevély laka táját, / El gyönyörű rónáival a bérc rengetegét is, / S túl azokon szomorú düledékeken lelte Romistent. / Fáradtan leborult kövein s jött harmadik álma / S mit látott, mi kívánt tüneményt, mely ritka szerencsét!”)⁷ amivel egy egymásba épülő álommegjelenítést hozna létre a szöveg, hasonlóan *Az ember tragédiája* párizsi színéhez (IX. szín). Ezen kívül pedig ebben a műben az álom tartalmaz olyan előreutalásokat, amelyek az első kontextusban nem értelmezhetők, viszont később cselekményszervezővé válnak. pl.: a *vérlobogó*, ami a vándor által meghódított lány testvérének a sírján van, és erőszakos halálra utal, de abban a szövegrészben, amelyben a narrátor említi, még nem tudjuk értelmezni, csak a történet legvégén az apokaliptikus negyedik álomban.⁸ Ez a fajta előreutaló rendszer az egész műben jelen van. Már a szöveg legelején is érzékelhető Siva nevének említésével: „Hol Siva végetlen fõvenyében lankadozz a nap”⁹ mivel a név jelentése: üdvözítő vagy kegyes, mégis az állandó mellékeve: a pusztító, tehát ez az istenkép már magában hordozza Rom és Véd isten kettősét.

Az álmok rendszerszervező hasonlóságain kívül mindkét műben megjelennek az álmok szabadságát korlátozó szereplők. Ilyen például az álomirányító, vagy az álomrontó is. Az álomirányító mindkét műben egy olyan szereplő, aki vezeti az álmodót. Ezzel a vezetéssel azonban, az álmodó nem élheti át az álom teljes tudattalanságát, hanem korlátok között kell léteznie benne. Így nem az álmodó álma érvényesül, hanem az álomirányító elképzelése. *Az ember tragédiájában* ezt a szerepet Lucifer tölti be. Ő az, aki végig vezeti Ádámot a világtörténelem útján.¹⁰ A *Romban* pedig Romisten a vándor vezetője, aki Zentai Mária tanulmánya szerint szintén az emberi sors és világtörténelem végigálmódását teszi lehetővé.¹¹

⁴ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 123. oldal

⁵ Uo.: 209. oldal

⁶ Zentai Mária: *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, Acta Historiáé Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, Szeged, 1981, 113.

⁷ Vörösmarty Mihály: *A Rom*. In: Vörösmarty Mihály: *Tündérvölgy, A Délsziget, A Rom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 84. oldal

⁸ Szilágyi Márton: „...többé semmit azontúl” In: Szörényi László (szerk.) *Irodalomtörténeti Közlemények*. Budapest, MTA, 2001. CV. évfolyam 5-6. szám

⁹ Vörösmarty Mihály: *A Rom*. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde, A Rom, A két szomszédvár*, Budapest, 1960. 149. oldal

¹⁰ Erre az elképzelésre több kutató is reflektált már pl.: Németh G. Béla, Zentai Mária, Szilágyi Márton stb.

¹¹ Zentai Mária: *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, Acta Historiáé Litterarum Hungaricarum, Tomus

A két álomirányító viszont az álmodóhoz fűződő viszonyukban különbözik egymástól. *Az ember tragédiájában* Lucifer és Ádám közvetlen kapcsolatban állnak egymással és tényleges vezetés történik. (Lucifer (Ádámhoz): „*Ne oly vágtatva, még jókor beéred, / Talán előbb, a célt, hogysem reméled. / És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre, / Míg én kacaglak. – Menjünk hát előre.*”)¹² A különbség kettőjük között inkább a képességeikben nyilvánul meg. pl.: a látásban, ami az első álom előtti jelenetben látható, mikor Lucifer képessé teszi Ádámot a teljes látásra: Ádám: „*Alattam ing a föld. Amit szilárdnak és alaktalannak tartottam eddig, forrongó anyag lőn, ellenállhatatlan, mely alak után tör, életre küzd. Amarra, mint jegec, emerre, mint rügy. Oh, e zűr között hová lesz énem zárt egyénisége... el e látással mert megőrülök.*”¹³

A *Romban*, ezzel szemben, a különbséget az isteni és emberi lény közötti distancia hozza létre. Ez abból is kitűnik, hogy Romisten a vándor jövele előtt, azt mondja: „*Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti, / Teljesedésbe hozom háromszoros álmait annak.*” A vándor megjelenésével, ez a leborulás tényleg létrejön, azonban – ahogy ez Szilágyi Márton tanulmányában is olvasható – a vándor nem az ima pozíciójából szólalt meg, hanem elájult a romoknál, amit Romisten könyörgésként értelmezett.¹⁴ Passzivitása a verbális kommunikáció elhagyása mellett abból is látható, hogy tőle nem lehet kérni. Csak a saját fogadalmát hajlandó teljesíteni, de negyedszer már nem tesz eleget a vándor kívánságának, hanem lerombolja a felépített világot. Lucifer viszont teljesíti Ádám néhány kívánságát, pl. *Az űr színben* (XIII. szín), Ádám kérésére térnek vissza a Földre.

A másik főfunkciót betöltő szerep az irodalmi álmokban az álomrontó.¹⁵ Az álomrontó úgy képes véteni az álom szabályi ellen, ha reflektál arra, hogy az álmodó nincs ébren. *Az ember tragédiájában* két szereplő töltheti be ezt a funkciót. Az egyik Lucifer, aki véletlenül tűnő elszólásokkal vonja kétségbe Ádám valóságát pl.: „*Miért áldozod fel a nap*

XVIII, Szeged, 1981, 110. oldal

¹² Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 47. oldal

¹³ Uo. 27. oldal

¹⁴ Szilágyi Márton: „...többé semmit azontúl” In: Szörényi László (szerk.) *Irodalomtörténeti Közlemények*. Budapest, MTA, 2001. CV. évfolyam 5-6. szám. 678-684. 681. oldal

¹⁵ Johan Huizinga: *Homo ludens*, Ford.: Máthé Klára, Universum Kiadó Szeged 1990 20. – Ezt a fogalmat a szakirodalom nem használja. Így Johan Huizinga játékrontó terminusából eredeztetem, aki azt írta róla: „*Az a játékos, aki a szabály ellen vét, vagy kivonja magát alóla, játékrontó. A játékrontó egészen más valami, mint a hamisjátékos. Az utóbbi úgy tesz, mintha játszaná a játékot és legalább színleg elismeri a játék varázskörét. Neki könnyebben megbocsátja a játékosközösség a bűnét, mint a játékrontóét, hiszen ez magát a játékvilágot rombolja le. Amikor kivonja magát a játék alól, felfedi a játékvilág relativitását, merevségét, amelybe egy időre bezárkózott a többiekkel együtt.*”

kéjeit, az éjnek édes álmokképeit?¹⁶ A másik pedig Éva, aki a jelenlétével képes Ádámot tudatára ébreszteni pl.: a londoni szín végén (XI. szín) mikor haláltánc szerűen vetik bele magukat a szereplők a sírgödörbe és Ádám meglátja azt a lányt, akit eddig egy polgárlánynak hitt, és Évára ismer benne. (Éva: „Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!? / Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt: / A por hull csak belé, e föld szülötte, Én glóriával átallépek azt. / Szerelem, költészet s ifjúság / Nemtője tár utat örök honomba; E földre csak mosolyom hoz gyönyört, / Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.” Lucifer: „Ismered-é Ádám?” Ádám: „Ah, Éva, Éva!”¹⁷)

A Romban Romisten kerül álmrontó szerepbe. Az álmodó számára, azonban nem „isten”-ként, hanem a szó elsődleges értelmében „leomlott fejedelmi lakként” nyilvánul meg. Mikor a vándor számára a világ kiüresedetté válik, akkor a romokhoz borul le aludni, mivel ez az egyetlen állandó pont, amihez visszatérhet az összes álmvilágban. Tehát ez az a hely ahol reflektálttá válik az álom a vándor számára. („Elment a romhoz, leborult a barna köveknél, / Ott elszűnyada és feltűnt a második álom.”)¹⁸ Tehát az álmrontó szerepnek az álmvilág lehatárolásaként határozhatjuk meg a célját.

Az irodalmi álmokban mindig előtérbe kerülnek bizonyos fenomenológiai problémák, amelyek a szövegek fikciós világában is kérdéseket vetnek fel. Két ilyen jelenség is kibontakozik a vizsgált szövegekben: az álmok ideje és tere. Az álmok saját időt és teret teremtenek magukban, illetve jelen esetben az álmirányító teremti meg őket. Heller Ágnes szerint az álom ideje időtlen idő és tér nélküli tér. Tehát az álmokban az idő nem alapja a létnek, csak az eleme. Bizonyos időtartamokon belül mozognak a szereplők pl.: *Az ember tragédiájának* egy-egy jelenetében sűrítetten jelen van az adott kor összes problémája és eszméje, végbe is megy egy epizódnyi időtartam, de az idő csak szakaszos lesz, az időutazás révén és így „cél nélküli célszerűséggé válik.”¹⁹ Erre utalhat Lucifer megjegyzése is a harmadik színben: „Minden mi él, az egyenlő soká él, / A százados fa s egynapos rovar. / Eszmél, örül, szeret és elbukik, / Midőn napszámát s vágyait betölté. / Nem az idő halad: mi változunk, / Egy század, egy nap szinte egyre megy.”²⁰ A Rom emellett az idő elképzelés mellett az elsősíntű álomban, egy másik álomidő elképzelést is bemutat. Egy statikus világot

¹⁶ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 27. oldal

¹⁷ Uo.184. oldal

¹⁸ Vörösmarty Mihály: *A Rom*. In: Vörösmarty Mihály: *Tündérvölgy, A Délsziget, A Rom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 81. oldal

¹⁹ Heller Ágnes: *Az álom filozófiája*, Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 2011. 72-93. 72-73. oldal

²⁰ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 31. oldal

láthatunk, ahol nem következik be fejlődés. A vándor számára ez eleinte így az ideális, és ezt úgy fejezi ki, hogy: „*Folyjatok el csendes patakok mérői időmnek.*”²¹

Az irodalmi álmokban a tér szemléletét már sokkal nehezebb megragadni, mivel nem minden esetben tér ki a szöveg ennek ábrázolására. A tér ugyanolyan álmodói vagy álomirányítói konstrukció, mint az idő és általában nem a fizika törvényei szerint működik. Heller Ágnes szerint a végtelenség és irány nélkülség jellemző rá.²² Ez *Az ember tragédiájának* Úr színében is felfedezhető. „*A csillagok megettünk elmaradnak...*”²³ *A Romban* szintén hasonlóan van jelen a tér, és egy sajátos belső logika szerint működik. „*Szólts az üres levegő kebelébe fogadta beszédét. És elenyészni hagyá a térnek végtelenében.*”²⁴

Az ember tragédiája és *A Rom* kapcsolódásai és hasonló felépítettsége ezekből a példákból kitűnik, és így talán az is, hogy Madách alkotására Vörösmarty művei hatottak a legtöbbet. De ezeket a hasonlóságokat Martinkó András már bemutatta. Azonban az *Elveszett Paradicsom*, architektoniként való olvasatával keveset foglalkoztak az irodalomtörténeti tanulmányok, de némelyik szövegben említésszerűen előfordul.²⁵

Jonathon Shears *The Romantic Legacy of Paradise Lost* című könyvében felrója a XX. századnak azt a vétkét, hogy nem foglalkoztak behatóan az *Elveszett Paradicsom*nak a romantikára gyakorolt hatásával, pedig mára már kiderült, hogy renget vitát okozott a romantikusoknak, mivel a legtöbb romantikus műben felfedezhető a hatása.²⁶

A kapcsolódás az *Elveszett Paradicsom* és *Az ember tragédiája* között elsősorban az álomszerkezetben nyilvánul meg. Azonban érdekes kérdéseket vet fel, hogy vajon tényleg álomszerkezetről beszélhetünk-e és ha igen, akkor ugyanúgy működik-e mint *Az ember tragédiájában*, vagy inkább Madách műve egy félreértett változata Milton elképzelésének.

Az, hogy Madách álmokat használ fel a jövő bemutatásához, arra utal, hogy valószínűleg Milton *Elveszett Paradicsomának* Bessenyei Sándor-féle fordítását

²¹ Vörösmarty Mihály: *A Rom*. In: Vörösmarty Mihály: *Tündérvölgy, A Délsziget, A Rom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 80. oldal

²² Heller Ágnes: *Az álom filozófiája*, Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 2011. 72-93. 80. oldal

²³ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 211. oldal

²⁴ Vörösmarty Mihály: *A Rom*. In: Vörösmarty Mihály: *Tündérvölgy, A Délsziget, A Rom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 80. oldal

²⁵ Zentai Mária: *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, Acta Historiæ Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, Szeged, 1981, 110. oldal, v. Révay József: *Az Ember tragédiája álom-motívumának ősei*. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00331/10014.htm> (letöltés időpontja: 2014.11.06)

²⁶ Jonathon Shears: *The Romantic Legacy of Paradise Lost: Reading Against the Grain*, Ashgate Publishing, Ltd., 2009

használhatta.²⁷ Ő ezt a művet franciából fordította magyarra és szövegben többször előfordulnak bizonyos félrefordítások. Azért nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy álmról vagy látomásról van-e szó, mivel az angol és a francia szöveg is, egyaránt a 'dream' vagy 'le rêve du sommeil' helyett a 'vision' szót használja.²⁸

Ez a kérdés azonban többször is felmerülhet, ha megvizsgáljuk a szöveget. A XI. énekben Mihály arkangyal azt mondja Évának és Ádámnak: „*Menny-fel erre a' Dombra: Éva (a' kinek szemére álmot eresztettem) hadd aludgyék itt alatt addig, míg te [Ádám] a' Jelenés' kedvéért ébrenn fogsz lenni; te-is aludtál akkor, mikor ő az életre formáltatott.*”²⁹ Ez az elképzelés olyan, mintha nem is *Az ember tragédiájához*, hanem *A Rom* álomelképzeléséhez vinné közelebb a szöveget. Azzal, hogy Romisten egyedül van és folyton vár valakire, olyan mintha a vándor az ő vágyálma lenne. Mihály arkangyal pedig azzal, hogy Évát altatja el lehetséges, hogy Ádám helyett ő álmodik, tehát az ő vágyálma érvényesül, ami a harmónia visszaszerzésére irányul. Mihály arkangyal Ádámmal intezett fél mondatával („*te-is aludtál akkor, mikor ő az életre formáltatott*”) következtethetünk arra, hogy Éva pedig Ádám vágyálma volt. *A Romról* ez az újabb elképzelés talán felboríthatná, az eddigi elmélete, de így is illik az álomirányító és az álomrontó szerep Romistenre. De abban különböző lesz, hogy a vándor csak álmodottá válik.

Az Elvesztett Paraditsom és *Az ember tragédiájának* álomszerkezete között még érdekes különbséget mutat a két Ádám szerep is. *Az Elvesztett Paraditsomban* Ádám az álm-látomás során passzív szemlélő. Látja a jövőt, a bibliai történeteket, azonban nem vesz részt az eseményekben. ([Káin és Ábel története], „*Az Arató' ajándékára nem-is néztek, mivel nem volt igaz. Ez a' különböztetés dühösségbe hozta őtet ; és haragjának engedelmeskedvén, edgy kövel úgy ütötte mejjbe a' Juhászt, hogy néki abba meg kellett halni.*

²⁷ Erre más irodalomtörténeti tények is utalnak: Ld. Szigeti Jenő rövid, de alaposnak tűnő tanulmányát és hivatkozásait: Milton *Elvesztett Paradicsoma* Magyarországon. ItK 1970/2. 205-213. A Milton-fordítás körüli vitáról ld. Tamai Andor: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita. ItK 1959/1. 67-83. A Bessenyei-féle fordításról ld.: Ferenczi Zoltán: Bessenyei Sándor Milton fordítása. ItK 1915/2. 129-139.

²⁸ John Milton: *Elvesztett Paraditsom*, fordította frantziából Bessenyei Sándor. Ellinger János Ts. és Királyi privil. Könyv-nyomtatónál, Kassa, 1796 – „*Az Angyal' Ádámot a' magasságra fel-viszi; és addig, míg Éva aludt, álomba néki megmutattya azt, a' minek az özön-vízig történni kell.*”
„*Adam montre à Eve certains signes funestes : il discerne l'approche de Michel, va à sa rencontre : l'ange leur annonce leur départ. Lamentations d'Eve. Adam s'excuse, mais se soumet : l'ange le conduit au sommet d'une haute colline, et lui découvre, dans une vision, ce qui arrivera jusqu'au déluge.*”

²⁹ Uo. XI. könyv 171. oldal

(...) Ezenn Ádám szent irtózással meg-rémült, nagyot kiáltott, és az Angyalhoz így szólott:”)³⁰
Az ember tragédiájában Ádám ezzel szemben mindig aktív, általában ő maga az álom egyik szereplője ezt már az álomszínek előtti instrukciók is jelzik. („Egyiptomban. Elöl nyílt csarnok. Ádám mint Fáraó, fiatalon, trónon ülve. Lucifer mint minisztere; (...)”)³¹

A három műben még van egy olyan közös szerep, aminek ösképe az *Elvesztett Paraditsomban* jelenik meg először. Ez az álomirányító. Milton művében ezt a szerepet Mihály arkangyal tölti be, aki Romistenhez és Luciferhez képest a jó oldalon áll. Ezért csak szerepkörében válik hozzájuk hasonlóvá, de Lucifer mellett ő is közvetlen kapcsolatban áll Ádámmal és nem hierarchikus viszony van közöttük.

De ezen a szerepen kívül is van még egy kapcsolat a három mű között. Mindhárom alkotásban van egy közös eszme: az álom által rendet teremteni. Ez annak ellenére létrejön, hogy az irodalomban megjelenő álmok felülírnak minden szabályosságot mégis kétszeresen rendteremtő erejük. Először ha a rendet egy körforgásszerű rendszerként képzeljük el, akkor ez megmutatkozik az álmok teremtő, pusztító munkájában. *A Romban* ezt a kettősséget Romisten hozza létre, aki romboló erővel bír, de az álmok által világot teremt a vándor számára a romokra. Ez *Az ember tragédiájában* szintén bekövetkezik a tizedik szín végén Ádám, mint Kepler mondja: „Engem vezess te, kétes szellemőr, / Az új világba, mely fejlődni fog, / Ha egy nagy ember eszméit megérti, / S szabad szót ad, a rejlő gondolatnak, / Ledült romoknak átkozott porán.”³² De nem csak ebben fedezhetjük fel a teremtés és pusztítás paradoxont, hanem a kultúrák istenképében is. *A Romban*, Siva nevének említésével ez már létrejön, mivel egyszerre teremtő és pusztító isten a hinduizmusban. De *Az ember tragédiájának* keresztény szemléletében is érvényesül már a mű legelső mondatától kezdve: „Dicsőség a magasban Istenünknek, / Dicsérje őt a föld és a nagy ég, / Ki egy szavával hívta létre mindent, / S pillantásától függ ismét a vég.”³³ Milton *Elvesztett Paraditsoma* pedig szintén erre az eszmére épül, mivel Mihály arkangyal azért mutatja meg a jövődőt Ádámnak, hogy láthassák, hogy a világtörténelemben a megváltás is be fog következni és így újra rend lesz.

³⁰ John Milton: *Elvesztett Paraditsom*, fordította frantziából Bessenyei Sándor. Ellinger János Ts. és Királyi privil. Könyv-nyomatónál, Kassa, 1796 176. oldal

³¹ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 33. oldal

³² Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 147. oldal

³³ Uo.: 5. oldal

Tehát Milton Elvesztett Paraditsoma, Madách és Vörösmarty műve között elsősorban az álomszerkezet szintjén, az álomban funkciót betöltő szerepek hasonlóságában, a félrefordításokból eredő elképzelésekből és a művek eszméjének hasonlóságából mutathatók ki a hatástörténeti előzmények. Ezekből a vizsgálatokból következtethetünk arra, hogy az *Elvesztett Paraditsom* Bessenyei Sándor-féle fordítása egy közös architextus meglétét mutatja Vörösmarty és Madách művében.